



УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2172>**Н. Буковинська,**orcid.org/0000-0002-0405-4968аспірантка кафедри адміністративного права і процесу та митної безпеки
Університету державної фіскальної служби України

СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Напрямок забезпечення рівних прав в Україні досягається шляхом проведення державної політики відповідно до прийнятих планів, програм та концепцій у різноманітних сферах суспільного життя.

Забезпечення рівних прав між чоловіками та жінками здійснюється за умови правильного розподілу обов'язків між суб'єктами, які наділені відповідними повноваженнями щодо вжиття заходів стосовно недопущення дискримінації, необхідності своєчасно реагувати на загрозу порушення прав та інтересів громадян.

Мета цієї статті полягає у дослідженні змісту поняття «суб'єкт забезпечення гендерної політики» та комплексному аналізі повноважень органів державної влади, які формують і реалізують гендерну політику в Україні.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Нині держава намагається ефективно вирішувати певні питання шляхом створення великої кількості суб'єктів, наділяючи їх схожими повноваженнями. Тому необхідно почати вирішувати питання зсередини, а саме розподілити конкретні функції між відповідними органами. При цьому одна і та ж функція не повинна закріплюватися за різними типами органів. Необхідно провести реформування чинної системи, у деяких суб'єктів прибрати частину функцій, які дублюються, деякі суб'єкти ліквідувати повністю.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно визначити,

що собою являє поняття «суб'єкт», його сутність та зміст. У загальному значенні під суб'єктом розуміють особу, групу осіб, організацію, яким належить активна роль у певному процесі, акті; особу або організацію як носія певних прав і обов'язків; людину як носія певних фізичних і психічних якостей; людину як об'єкт дослідження; людину, особу тощо [14, с. 1408–1409].

Часто науковці ототожнюють визначення «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» [22, с. 265]. Проте ми із цим твердженням не погоджуємось, адже, по-перше, конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може бути одночасно учасником усіх правовідносин; по-друге, немовлята, малолітні діти, душевнохворі особи, будучи суб'єктами права, не є суб'єктами більшості правовідносин; по-третє, правовідносини – не єдина форма реалізації права [21].

На думку О. Скакун, суб'єкти правовідносин – це індивідуальні або колективні суб'єкти права, які використовують свою правосуб'єктність у конкретних правовідносинах, виступаючи реалізаторами суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, повноважень, а також юридичної відповідальності. Щоб стати суб'єктом правовідносин, потрібно вже бути суб'єктом права [20, с. 519].

О. Харитонова зазначає, що суб'єкт правовідносин – це володілець конкретного права, який перебуває у правовому зв'язку з іншим

учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких нормами законодавства покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи [13, с. 101].

Авторський колектив підручника «Адміністративне право України», розглядаючи сутність суб'єктів адміністративного права, зазначає, що слід розрізняти три види суб'єктів адміністративного права: 1) фізичні особи – громадяни України, іноземці, особи без громадянства; 2) юридичні особи – органи виконавчої влади, будь-які інші державні органи, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємства, установи, організації (в особі їхніх керівників, які очолюють органи управління цих підприємств, установ, організацій); 3) колективні суб'єкти (утворення), які не мають ознак юридичної особи, але тією чи іншою мірою наділені нормами адміністративного права, певними правами й обов'язками, структурні підрозділи державних і недержавних органів, підприємств, установ, організацій, деякі інші громадські утворення (на кшталт загальних зборів громадян за місцем проживання) [12, с. 347].

Питання щодо суб'єктів державного забезпечення розглядалися в працях багатьох учених, серед яких зазвичай виділяють праці В. Авер'янова, О. Альохіна, Ю. Битяка, І. Голосніченка, Д. Калаєнова, Ю. Козлова, Т. Коломоєць, В. Колпакова, Ю. Старилова та ін.

Проте натепер і досі немає єдиного підходу до визначення поняття суб'єктів державного забезпечення.

В. Малиновський під суб'єктом державного забезпечення розуміє систему, наділену певною компетенцією і державно-владними повноваженнями, що дозволяють їй втілювати свою волю у формі керівних команд чи рішень, обов'язкових для виконання, тобто це система, що управляє [16, с. 161].

Автор виділяє такі риси суб'єктів державного забезпечення: 1) владний вплив від суб'єкта до об'єкта управ-

ління, який дозволяє підпорядковувати волю і діяльність останнього волі першого, що є необхідною умовою досягнення цілей і вирішення завдань, визначених суб'єктом управління; 2) об'єкт державного управління зобов'язаний підкорятися владній волі суб'єкта і в обов'язковому порядку виконувати його рішення; 3) кожному суб'єкту управління притаманні певні функції, які відображають загальносистемний поділ праці щодо їхнього виконання, у зв'язку із чим функції характеризують основний зміст та напрями діяльності суб'єктів управління; 4) суб'єкт є системно організованим і в цій якості має властиві ознаки будь-якої соціальної системи; 5) суб'єктам управління притаманні загальні ознаки і цілі, єдність принципів їх утворення, побудови та діяльності, структурна єдність та інші ієрархічні зв'язки та відносини, прийняття суворо зумовлених управлінських рішень, узгодження їх між собою [10, с. 160].

Цьому заперечують автори навчального посібника «Основи держави і права» за загальною редакцією В. Комарова. Вони підкреслюють, що державне забезпечення здійснюють й інші органи, які законодавством не віднесені до органів виконавчої влади: управління і відділи міністерств, державних комітетів, центральних органів зі спеціальним статусом на місцях, адміністрації державних підприємств [18, с. 84].

Питання формування і реалізації саме гендерної політики в Україні досліджували науковці та практики М. Богачевська-Хом'як, Т. Василевська, К. Верес, Н. Гога, Л. Гонюкова, Н. Грицяк, Р. Губань, В. Довженко, О. Іваницька, Л. Кобелянська, Л. Кормич, А. Комарова, О. Кулачек, С. Станік, Т. Мельник, С. Хрисанова та ін.

Можемо констатувати той факт, що кожен напрям діяльності держави має свої керівні органи, які відповідають за виконання поставлених завдань. Гендерна політика – не виняток і тут, безперечно, теж є від-



повідна система органів, яка має свою компетенцію.

Варто почати з того, що у 2005 році Верховна Рада України (далі – ВРУ) прийняла важливий Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [9], у якому закріпила основні напрями досягнення рівності у правах і визначила компетенцію всіх суб'єктів державного забезпечення з цього питання.

Важливість цього документа полягає у декількох моментах:

- підкреслено роль і значення забезпечення реальних можливостей для досягнення рівності між чоловіками та жінками;

- визначено механізм забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, а саме чітко прописані системи органів, установ і організацій, наділених повноваженнями щодо забезпечення рівних прав і можливостей статей;

- акцентовано увагу на значенні утворення спеціалізованого центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків і визначення його компетенції;

- встановлено відповідальність за порушення законодавства України про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків.

Прийнятий 2005 р. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок» визначив вісім напрямів державної гендерної політики, а саме:

- утвердження гендерної рівності;
- недопущення дискримінації за ознакою статі;

- застосування позитивних дій;

- забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень;

- підтримка сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства;

- виховання і пропаганда серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері;

- захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.

Потрібен був час, щоб усі ці напрями були піддані гендерно-правовому аналізу у різних галузях законодавства України для додаткового правового забезпечення.

Базовими документами з формування політики з питань прав жінок в Україні стали Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок і Концепція державної сімейної політики. Верховна Рада ухвалила низку законів, що мають регулювати суспільні відносини і забезпечити подолання дискримінації за ознакою статі шляхом урахування гендерних інтересів різних соціальних категорій і гендерних норм міжнародного права [15; 20]. Це, зокрема, Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків» (2005 р.), Сімейний кодекс України, Кримінальний кодекс України і Кодекс законів про працю України, закони «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (2000 р.), «Про зайнятість населення» (2000 р.), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (2001 р.), «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2016 р.), Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» (2005 р.) та інші.

До суб'єктів, наділених повноваженнями у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, Закон відносить таких як:

- Верховна Рада України;

- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;

- Кабінет Міністрів України;

- спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;



– органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, визначені в їх складі уповноважені особи (координатори) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

– громадські об'єднання.

Як відомо, ВРУ є законодавчим органом України, у повноваження якого зосереджена вся законотворча робота, зокрема, у такому питанні, як забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Доказом є виписані у ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» такі повноваження парламенту:

1) визначає основні засади гендерної політики держави;

2) застосовує у законодавчій діяльності принцип забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

3) здійснює парламентський контроль за виконанням законодавчих актів з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

В Україні діє чимало органів, які займаються питаннями гендерної рівності.

На підставі детального аналізу їхніх повноважень можемо сформулювати класифікацію, основним критерієм якої будуть виступати функції органів влади. Серед основних функцій виділяємо консультативно-дорадчі, контрольні, координаційні, інформаційно-наглядні.

До консультативно-дорадчих можна віднести таких суб'єктів, як:

– Міжвідомча рада з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми;

– Департамент гуманітарної та соціальної політики;

– Експертна рада з питань недискримінації та гендерної рівності при Представникові Уповноваженого ВРУ з прав людини з питань недискримінації та гендерної рівності.

Контрольні:

– Управління моніторингу рівних прав і свобод;

– Представник Уповноваженого з дотримання рівних прав і свобод;

– Уповноважений ВР з прав людини.

Координаційні:

– Департамент сімейної, гендерної політики та протидії торгівлі людьми;

– Урядовий уповноважений з питань гендерної політики;

– Департамент гуманітарної та соціальної політики;

– Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції.

Інформаційно-наглядні:

– Експертна рада з питань дискримінації за ознакою статі;

– Міжвідомча рада з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми;

– Урядовий уповноважений з питань гендерної політики;

– Експертна рада з питань недискримінації та гендерної рівності при Представникові Уповноваженого ВРУ з прав людини з питань недискримінації та гендерної рівності;

– Управління моніторингу рівних прав і свобод;

– Уповноважений ВР з прав людини;

– Громадська рада з гендерних питань;

– Міжфракційне депутатське об'єднання «Рівні можливості»;

– Підкомітет з питань гендерної рівності і недискримінації.

Цілком зрозуміло, що кожен з вищенаведених органів має свої функціональні обов'язки. Якщо їх проаналізувати, стає очевидно, що повноваження органів дублюються та пересікаються між собою.

Наприклад, у структурі Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків є посада **профільного Представника Уповноваженого з дотримання рівних прав і свобод** (далі – Представник Уповноваженого) [19].

Відповідно до Посадової інструкції, затвердженої наказом Уповно-



важеного ВРУ з прав людини від 16.05.2018 р., Представник Уповноваженого є посадовою особою, що забезпечує здійснення Уповноваженим ВРУ з прав людини парламентського контролю за дотриманням принципів недискримінації та гендерної рівності, прав внутрішньо переміщених осіб та осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, а також виборчих прав громадян. Представник Уповноваженого з дотримання рівних прав і свобод безпосередньо підпорядкований Уповноваженому та здійснює свою діяльність у межах визначених Уповноваженим завдань та функцій. Представник Уповноваженого здійснює координацію діяльності Управління моніторингу рівних прав і свобод.

Зважаючи на п. 33 ст. 85 Конституції України, де сказано: «До повноважень ВР належить здійснення парламентського контролю у межах, визначених статтею 85 Конституції України», а також абзац 4 ст. 8 ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», в якому йдеться: «Здійснює парламентський контроль за виконанням законодавчих актів з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», можемо спостерігати, що функції щодо парламентського контролю дублюються і відповідно є зайвими серед повноважень Представника Уповноваженого.

Також не можемо не звернути увагу на ту ж надлишковість та дублювання функцій, адже відповідно до абзацу 2 статті 9 зазначеного Закону Уповноважений ВРУ з прав людини «у рамках здійснення контролю за додержанням прав та свобод людини і громадянина здійснює контроль за дотриманням рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Також у структурі Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини функціонує ще один суб'єкт, а саме **Управління моніторингу рівних прав і свобод** (далі – Управління)[19].

Основними завданнями Управління відповідно до затвердженого Положення (наказом Уповноваженого ВРУ з прав людини від 02.07.2018) є:

1) забезпечення реалізації повноважень Уповноваженого ВРУ з прав людини у сфері здійснення парламентського контролю за дотриманням принципів недискримінації та гендерної рівності, прав внутрішньо переміщених осіб та осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, а також виборчих прав громадян;

2) забезпечення в межах повноважень моніторингу стану дотримання принципів недискримінації та гендерної рівності, прав внутрішньо переміщених осіб та осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, а також виборчих прав громадян державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності;

3) забезпечення поновлення порушених прав людини і громадянина.

Іншими словами, функції зазначеного суб'єкта зводяться до інформаційно-наглядових. І знову бачимо повторення повноважень. Адже до завдань Урядового уповноваженого з гендерних питань теж входить предмет здійснення парламентського контролю за гендерною рівністю з боку ВРУ.

У червні 2017 року урядом прийнято постанову, якою запроваджено посаду **Урядового уповноваженого з питань гендерної політики** (далі – Урядовий уповноважений) [10]. Відповідно до Постанови КМУ від 07.06.2017 № 390 завданнями Урядового уповноваженого є:

1) сприяння забезпеченню реалізації єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства;

2) участь відповідно до компетенції у координації роботи міністерств, інших центральних та місцевих орга-



нів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

3) проведення моніторингу щодо врахування Кабінетом Міністрів України принципу гендерної рівності під час прийняття нормативно-правових актів;

4) участь у здійсненні Прем'єр-міністром України представництва Кабінету Міністрів України у міжнародних зустрічах і форумах, у тому числі з Комісією ООН зі статусу жінок, Радою безпеки ООН на сесіях з порядку денного «Жінки, мир, безпека», Ради Європи, ОБСЄ тощо;

5) співпраця та взаємодія з громадянським суспільством з питань щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства.

І в черговий раз спостерігаємо повторення функцій одних органів іншими. Наприклад, повноваження, які стосуються проведення моніторингу щодо врахування Кабінетом Міністрів України принципу гендерної рівності під час прийняття нормативно-правових актів, продубльовано із Департаментом гуманітарної та соціальної політики, про який ми писали вище.

Також частина функцій є досить розмиті і немає прописаних деталей їх реалізації, що тягне за собою недостатню ефективність у роботі.

Проте серед зрозумілого є те, що посада Урядового уповноваженого здебільшого наповнена інформаційними та експертними функціями, зрештою, як і в багатьох інших органах.

Узагальнюючи вищевикладений матеріал, доходимо таких висновків:

– встановлено, що реалізація забезпечення політики рівноправності в Україні неможлива без чіткої організованої системи суб'єктів такого забезпечення, в якій кожному з них відведено конкретне місце та кожен з яких виконує свої функції. Натепер така система відсутня;

– встановлено, що структура та основні функції інституціональ-

ного механізму забезпечення гендерної рівності визначені Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

– здійснено класифікацію органів влади – суб'єктів забезпечення гендерної рівності. За основу класифікації було взято критерій функцій органів влади. До них віднесено: консультативно-дорадчі, контрольні, координаційні, інформаційно-наглядові;

– встановлено, що через велику кількість повноважень, які дублюються між різними суб'єктами, недосконалою є координація та, як наслідок, неналежне виконання обов'язків суб'єктами забезпечення. У зв'язку з цим пропонуємо удосконалити механізм здійснення повноважень шляхом аналізу функцій, передачі їх одним органом іншому або ж ліквідації органу в принципі тощо.

Україна через свою законодавчу і державницьку діяльність уже досить давно намагається створити всі умови для того, щоб чоловіки та жінки мали рівні можливості для реалізації своїх прав в усіх сферах суспільного життя.

Як відомо, декілька статей Основного Закону, серед яких – ст. 21, 24, 51, проголошують рівність усіх людей незалежно, зокрема, і від статі [1]. Але конституційні норми можуть бути звершені лише за умови подальшого їх впровадження в усій системі законодавства, а тому і реалізацію цих норм суб'єктами державного забезпечення і практичного втілення за допомогою відповідних інституційних механізмів.

Питання, що таке суб'єкт, як це поняття співвідноситься із поняттями «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та зрештою «суб'єкт державного забезпечення» розкрила ця стаття.

Через велику кількість органів, які займаються таким напрямом, виникають неузгодженості та колі-



зії у правовому регулюванні. Виникнення колізій створює питання ефективності законодавства, адже саме узгодженість нормативно-правових актів є передумовою їх належного функціонування. Законодавчі колізії заважають нормальній, злагодженій роботі правової системи, нерідко порушують права громадян, позначаються на ефективності правового регулювання, стані законності і правопорядку, правосвідомості і правовій культурі суспільства [17, с. 231].

Наприклад, з аналізу повноважень Урядового уповноваженого з питань гендерної політики простежуємо факт, що деякі функції дублюються із Департаментом гуманітарної та соціальної політики, а також Управлінням моніторингу рівних прав і свобод урядового уповноваженого. Або ж профільний Представник Уповноваженого з дотримання рівних прав і свобод переймає на себе частину повноважень, що входять до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, про що детально розглянуто у статті.

З огляду на наведене вище вважаємо окреслену проблематику актуальною.

Ключові слова: гендерна політика, суб'єкт забезпечення, гендерна рівність, функції державних органів.

Bukovynska N. Subjects of maintenance of the gender policy in Ukraine

By exercising its' legislative and governmental mechanisms Ukraine has been long trying to create a ground for men and women to have equal conditions to exercise their rights in all areas of a public life.

There are several articles of the Ukrainian Constitution (Art. 21, 24, 51) that proclaim the equality of all

people, in particular, regardless of gender [1]. But the constitutional provisions can be put into force only upon their complete incorporation in legislative system, and consequently realization of these norms by empowered state authorities and practical implementation using corresponding institutional mechanisms.

What is a subject, how this term correlates to a subject of law, what is a subject of legal relations and a subject of a state security that was revealed by this article.

As many state authorities involved in this area, there are a number of inconsistencies and conflicts in respective legal regulation. The existence of conflicts raises issues about the effectiveness of legislation because it is a pre-condition for their proper functioning. Legislative conflicts interfere the normal, coordinated work of the legal system, often violate the citizens' rights, affect the effectiveness of a legal regulation, the rule of law, legal awareness and legal culture of a society [17, p. 231].

For example, the analysis of the powers of the Governmental Commissioner for the Gender Policy shows that some functions are duplicating such with the Department of the Humanitarian and Social Policy, as well as the Office of the Government Commissioner for Monitoring of Equal Rights and Freedoms. Also, the Representative of the Commissioner for the Observance of Equal Rights and Freedoms overrides some powers of the Parliamentary Commissioner of Ukraine for Human Rights, which will be discussed further in more details.

Taking the above into account, we consider the outlined issues relevant.

Key words: gender policy, subjects of maintenance, gender equality, functions of state bodies.



Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2441-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
5. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 № 1534-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text> (дата звернення: 24.03.2021).
6. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 14.11.2016 № 5294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 24.03.2021).
7. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 24.03.2021).
8. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text> (дата звернення: 24.03.2021).
9. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 24.03.2021).
10. Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики : Постанова Кабінету Міністрів від 7 червня 2017 р. № 390. URL: <https://www.kmi.gov.ua/pras/250049925> (дата звернення: 24.03.2021).
11. Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків : Указ Президента України від 26.07.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135/2005#Text> (дата звернення: 24.03.2021).
12. Адміністративне право України: Акад. курс : підручник у 2 т. / гол. ред. В.Б. Авер'янов. Т. 1. Загальна частина. Київ : Юридична думка, 2007. 584 с.
13. Андреева Г.Н. Субъекты конституционного права. Конституционное право: Словарь. Москва, 2001. С. 481.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
15. Гендерна політика в системі державного управління : підручник / за заг. ред. Білинської М.М. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 132 с.
16. Державне управління : навчальний посібник / Малиновський В.Я. Вид. 2-ге, допов. і переробл. Київ : Атіка, 2003. 576 с.
17. Матузов Н.И. Коллизия в праве: причины, виды и способы разрешения. Правоведение. 2000. № 5. С. 225–244.
18. Основи держави і права : навчальний посібник / За ред. В.В. Комарова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. 258 с.
19. Структура секретаріату : веб-сайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/struktura-sekretariatu/>.
20. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Видання 2-е, перероблене і доповнене / за ред. Скакун О.Ф. Харків : Еспада, 2009. 752 с.
21. Теория государства и права : курс лекцій / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. Москва : Юристъ, 2000. С. 517.
22. Фінансове право : підручник / М.П. Кучерявенко, Д.О. Білінський, О.О. Дмитрик та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. М.П. Кучерявенка. Харків : Право, 2013. 400 с.